

रामकृष्ण शर्माका समालोचनात्मक मान्यता, सिद्धान्त र मानदण्डको विश्लेषण र मूल्याङ्कन

डा. शाण्ति छेत्री

‘रामकृष्ण शर्मा एक मानस्तर हो, आलोचना साहित्यको । उनले स्थापित गरेको मूल्य आज पनि साँघु भएर रहेको छ । उनले जुन दायित्व निर्वाह गरे यसको ऐतिहासिक महत्त्व र वर्तमान आवश्यकतालाई अहिले पनि अस्वीकार्न सक्तैनौं ।’^१ एक अटल व्यक्तित्व र संस्था बनिसकेको शर्माको साहित्यसित रहेको घनिष्टता उपरोक्त भनाइबाट पुष्ट भएको पाइन्छ । सिद्धान्त र प्रयोग दुवै दृष्टिबाट उनी युगानुकूल साहित्यिक मर्मज्ञ र पथ-प्रदर्शक पनि बन्न पुगेका देखिन्छन् ।

शर्माका समालोचनात्मक मान्यता सिद्धान्तको विवेचना गर्दा उनका कृतिहरूलाई आधार बनाई यहाँ विश्लेषण र मूल्याङ्कन गरिएको छ ।

(क) साहित्य र साहित्यकारको व्यक्तित्वको सन्दर्भमा

विशेषतः प्रायोगिक समालोचनाहरू ‘अङ्ग्रेजी साहित्यको प्रभाव र टाक्सिएको नेपाली कविता’-द्वारा समालोचनाको क्षेत्रमा पर्दापण गर्ने शर्मासाहित्यप्रति प्रगाढ अभिरुचि, प्रभावशाली ढङ्गमा आफ्नो विचार अभिव्यक्त गर्ने क्षमता विद्यार्थी जीवनदेखि नै रहेको पाइन्छ । साहित्यप्रति जिज्ञासावृत्ति नभई पूर्व र पश्चिमका साहित्य खोतली-खोतली तुलनात्मक निर्णय दिनु एउटा जटिल कार्य हो तर शर्मासाहित्य, स्वभाषा-साहित्यप्रतिको अटुट श्रद्धाको फलस्वरूप नै उनको व्यक्तित्वमा चहक थपिएको देखिन्छ जसको टलक उनका लेखनीद्वारा ती समीक्षात्मक कृतिमा पर्न गएको पाइन्छ । ‘समीक्षक उभ्याउनु भनेको नै मूल्यका निर्णायक तोक्नु हो’ भन्ने आई. ए. रिर्चाडस्को भनाइलाई

१. कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान, भूमिका-रामकृष्ण शर्माका कृति (अधीत र अभिवीक्षा- फणीन्द्र नेपाल प्रकाशन दार्जीलिङ, सिक्किम २०४७, प्रथम संस्करण ।
२. विक्रमादित्य राय -‘लिटरेरी एसेज प्र. मोतीलाल बनारस-दिल्ली-पृ. ५० प्रथम संस्करण -१९७१ ।

सहमति जनाउँदै 'कृतिको मूल्य निर्धारण गर्दा त्यसको बाह्य सौन्दर्य', भाषिक विविधता, प्रतीक र विम्बको सही प्रयोग तथा सतही आकर्षणलाई मात्र हेर्नु हुँदैन तर समग्र कृतिबाट प्राप्त हुने गरिमामय प्रभाव विभिन्न अनुभवका सार-सङ्ग्रह, ठोस निष्ठा, मस्तिष्क र हृदय स्पर्श गर्नु सक्ने अटुट आग्रहका साथै कृतिकारका अविच्छिन्न व्यक्तिको अपेक्षा^३ राखिएको पनि पाइन्छ। यसरी हेर्दा, रामकृष्ण शर्मा आफ्नो युगमा पूर्ण रूपले व्याप्त र प्रतिष्ठित देखा पर्छन् र उनको योगदानलाई नेपाली साहित्यको महत्त्वपूर्ण उपलब्धि मान्न सकिन्छ।

नेपाली समालोचनाको इतिहासको यस फाँटमा व्यावहारिक क्रियाप्रतिक्रियाकै फलस्वरूप शर्माले समीक्षा-सिद्धान्ततिर पनि रुचि बढाएको पाइन्छ र उनी भन्छन् "अङ्ग्रेजी साहित्यको प्रभाव" शीर्षक निबन्ध लेखेर मैले नेपाली गद्य क्षेत्रमा प्रवेश गरें। तर प्रवेश मात्र के गरेथैं, बारूलाको गोली माथि खनियो।

यसरी, बिस्तार-बिस्तार, तारिफको पुल मात्र बाँध्ने नेपाली आलोचना क्षेत्रमा नवयुवकद्वारा उच्चारण सुरु गरिएको तीतो, पिरो र सोभो बोलीले पनि आफ्नो स्थान जमायो। मेरो रुचिको मोहडा पनि आलोचनाको सैद्धान्तिक अध्ययन तर्फ ढल्कन थाल्यो।"^४

साहित्यको सर्वश्रेष्ठ गुण जान्ने प्रयासमा अङ्ग्रेज लेखक रिचार्ड डार्कको 'साहित्यको अनुपयोगिता नै साहित्यको सर्वश्रेष्ठ गुण हो' भन्ने उक्तिको व्याख्या गर्दै उनले यस्तो भनेको पाइन्छ 'खानु र लाउनु मात्र छैन, बाँच्नु छ, बाँच्नुका निम्ति साहित्यको आवश्यकता छ।'^५ यस व्याख्याबाट साहित्यप्रति उनको उच्च धारणा र स्थिर आस्थाको परिचय पाइन्छ।

धर्म र साहित्यमा पार्थक्य देखाउँदै धर्मले गर्न नसकेको काम साहित्यले आफ्नो मनोवैज्ञानिक तरिका तथा प्रचार माध्यमद्वारा सफल तुल्याउन सक्छ भनेको पाइन्छ। साहित्यलाई जीवनको एक आवश्यक अङ्ग माने यथार्थमा कुनै जातिको सभ्यताको वर्गीकरण, आध्यात्मिक विचारको उन्नति, वैज्ञानिक विचारको वृद्धि, र आर्थिक, कुशलताले भन्दा साहित्यिक विकासले नै असल तरवरले अजमाउँछ^६ भन्दै यसलाई सभ्यताको कसी ठानेको पनि पाइन्छ। साहित्य सत्य-शिव-सुन्दरको प्रकाश-माध्यम हो भन्ने कथनलाई स्वीकार्दै मैथ्यू आर्नोल्डका विचारसित यसरी हातेमालो गरेको पनि भेटिन्छ 'मानव-जातिले जीवनमा शान्ति, जिउने शक्ति र जीवन अनुवाद गर्न कवितातर्फ फर्कनु पर्दछ भन्ने कुरा गुरुतर अंशमा चाल पाउँदै जानेछन्।'

३. विक्रमादित्य राय - लिटरेरी एस्सेज, प्र. मोतीलाल बनारस-दिल्ली-पृ. ८६ सं. १९७१।

४. शप्तशारद्वीय, पृ. ३०।

५. शप्तशारद्वीय, पृ. ३९

६. शप्तशारद्वीय, पृ. ३२।

यसरी उनले साहित्यको परिचय, पद्धति, उद्देश्य र प्रयोजनको चित्तबुझ्दो ढङ्गले विवरण दिएर यसलाई परमात्मातिर उन्मुख गराउने एउटा साधन मानेको पाइन्छ । यस दृष्टिबाट उनले साहित्यबारे गहिरो अध्ययन-मनन र अनुभव गरेको पत्तो लाग्दछ ।

साहित्य-चिन्तनकै सन्दर्भमा 'कवि' बारे उनको धारणा सरल, उच्च र भव्य पाइन्छ । उनी भन्छन् "कविलाई म सौन्दर्यको पुजारी ठान्छु । नैतिकताको छहरा ठान्छु, आदर्शताको दर्पण ठान्छु ।" मेरो कवि सर्वश्रेष्ठ सौन्दर्यविद् हुन्, ललितकलाका आदि समालोचक हुन् र सर्वोपरि कलाकार हुन् ।^७

साहित्य विविध विधामा निरन्तर जिज्ञासावृत्ति राख्ने शर्माको साहित्य सम्बन्धी मानदण्ड उनका लेखहरूमा सर्वत्र छरिएको पाइन्छ । साहित्यलाई 'कला' मान्ने शर्माले 'कला कलाको लागि' भन्ने विषयमा तर्क गरे तापनि 'कला जीवनका लागि' भन्ने निष्कर्षमा पुगेको पाइन्छ । 'साहित्यको आवश्यकता किन ? भन्ने प्रश्नको उत्तरमा उनले मनोविज्ञानको सहारा लिएको पाइन्छ । मानिसलाई 'तीनतारे सारङ्गी' सित तुलना गर्दै 'चेतना, सम्झना र इच्छा' उनका ती तीन तारले मनुष्यको जीवनमा तारतम्य बसाएको उल्लेख गर्दै 'चेतना र सम्झनाको डोरीमा तानिएर वेदनायुक्त 'इच्छाको अभिव्यक्ति स्वरूप साहित्य सिर्जना हुने गरेको तथ्यलाई स्वीकार गरेको पाइन्छ । 'वेदनाले कुनै न कुनै रूपमा प्रकाश पाउनेपर्छ, नत्र व्यथित हृदय आफै नष्ट हुन्छ' भन्ने^{१०} कथनमा अरस्तूको 'विरेचन-सिद्धान्त' तथा फ्रायडको दमित इच्छाको व्याख्याको प्रभाव छैन भन्न सकिँदैन । उनले आफ्नै जीवनको सङ्घर्षमय अनुभूतिसित आत्मसात् गरिवरि यस कथनलाई अभिव्यक्ति दिएको बुझिन्छ । यस सन्दर्भमा उनका 'बलिदान' काव्यलाई अधि सार्न सकिन्छ ।

साहित्यकारको व्यक्तित्वको सन्दर्भमा लेखिएको उनका 'विचार कतिपय'^{११} निबन्ध व्यङ्ग्यात्मक र तर्कपूर्ण रहेको छ । यसमा 'भानुभक्त'-को चरित्र र व्यक्तित्वको अनुसन्धान नगरी उनलाई 'देवत्व'^{१२} प्रदान गरिएको सिलसिलामा विस्मित पनि देखिएका छन् ।

बङ्गाली साहित्यकार अन्नदा शङ्कर रायको स्वाभिमानी र निर्भीक व्यक्तित्वप्रति आकर्षित शर्मा अन्नदा शङ्करसितको भेटपछि खिन्न देखिन्छन् । 'आधुनिक कविता'-बारे नेपाली साहित्यकारहरूसित कुनै निर्णयात्मक कुरो नगरेको खण्डमा ती भद्रगोलको व्यक्तित्व धूमिलो देखा परेको बताएको पाइन्छ ।

७. शप्तशारद्वीय, पृ. ३३ ।
८. शप्तशारद्वीय, पृ. ३४ ।
९. दस-गोर्खा, पृ. ३-४ ।
१०. दस-गोर्खा, पृ. ३-४ ।
११. शप्तशारद्वीय, पृ. २५ ।
१२. शप्तशारद्वीय, पृ. २५ ।

दार्जीलिङको नेपाली समाजको यथार्थ चित्रणको सन्दर्भमा पं. धरणीधर शर्मा र सूर्यविक्रम ज्ञवालीका कविताका तुलना रूपनारायण सिंहका उपन्यास र कहानीसित गर्दै रूपनारायणलाई नै मनोवैज्ञानिक आधारमा अग्रस्थान दिएको पाइन्छ। स्थानीयताको सुन जलप लगाउने नवीन शैली, शब्दको चुनाव, पात्र-पात्राको सजीवतामा रूपनारायण सिंहको उज्यालो व्यक्तित्वको प्रस्ट छाप परेको बताइएको छ। समाज र साहित्यकारको व्यक्तित्वले यसरी उनका कृतिमा परेको सत्यलाई शर्माले स्वीकृति जनाएको पाइन्छ। यही सिलसिलामा केशरमहल पुस्तकालय निर्माण गर्ने जनरल केशरशम्शेर जङ्गबहादुर राणाको योगदानको चर्चा गर्न पनि शर्माले बिर्सेका छैनन् र पुस्तक जिप्टयाउने बङ्गाली साहित्यकारको परम्परागत व्यक्तित्वतिर व्यङ्ग्य गर्न पनि भुलेका छैनन्।

त्यसरी नै साहित्यकारको व्यक्तित्वलाई सिङ्गार्ने अन्य तत्त्व जस्तै कला-प्रेम, जाति-प्रेम र लगनशीलता, उच्च विचारको समावेश नाटककार बालकृष्ण सम र आसुँकवि लक्ष्मीप्रसादमा भएको बताएको पाइन्छ। यी साहित्यकारहरूको प्रशंसा मात्र होइन तर दोषतिर पनि नजानिँदो प्रकारले जुन व्यङ्ग्यात्मक र जिज्ञासामूलक सङ्केत दिएका छन् - त्यस कलालाई उनको आफ्नो खूबी मान्न सकिन्छ।

हाम्रो समालोचक साहित्यकारलाई 'म निहुरनँ' लेखका डम्बरसिंह गुरुङ, सरगमाथा चढ्ने 'तेन्जिङ', वीरगतिको धोको-का बलभद्र, संस्मरणको अर्को पाना'-का लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, डाक्टर विनयकुमार सरकार, श्यामाप्रसाद मुखर्जी, बालकृष्ण सम र रूपनारायण सिंहका उज्याला व्यक्तित्व मन परेको बुझिन्छ र साहित्यले यिनीहरूलाई सकारोस् भन्ने उनको परोक्ष ढिपी पनि उनका यी कृतिहरूमा भल्कन्छ।

यसरी शिक्षा-सभ्यता-संस्कृतिले मानव-व्यक्तित्वमा पार्न सकेको अमेट छापको मूल्य सदैव रहोस भन्ने उनको कामनाबाट उनी आदर्श यथार्थवादी समीक्षकका रूपमा उभिन आइपुगेका पाइन्छ।

साहित्यलाई जीवन-रक्षक संजीवनीको रूपमा स्वीकार गरेर माटोको स्वभाव अनुरूप यसको विकास हुनु पर्ने आवश्यकतातिर उनको जुन दृष्टिकोण पाइन्छ, त्यो अत्यन्त सराहनीय देखिन्छ।

(ख) साहित्य र समाजको सम्बन्धको सन्दर्भमा

'समाज र साहित्य'-को नङ-मासुको घनिष्ठता 'बताउँदै' समाजको संस्थापनपछि जन्मेको साहित्यलाई उनले 'यसैले एक आवश्यक अङ्ग, एक-अर्काका सम्पूरक' मानेको पाइन्छ। 'समाजभित्र जीवन सल्बलाउँछ, त्यही जीवनको समालोचना साहित्य हो' भनेर समाजको यथार्थ अनुभूतिमा साहित्यको जग बसेको हुन्छ भन्ने उनको सटीक धारणा देखिन्छ। उनले नेपाली समाज र साहित्यलाई अनुभवी प्रगाढ चक्षुले हेरेको बुझिन्छ। 'साहित्य ललितकलाकै एक अङ्ग हो। हाम्रो समाजमा साहित्यको प्रगतिको दाँजोमा

अन्य कलाको सन्तोषजनक प्रगति नदेखा उनी भन्छन् 'शरीरको अवयवमा मस्तिष्कलाई मात्र ठूलो पारेको'।^{१३} यस भनाइमा छिपेको मार्मिक व्यङ्ग्यले हाम्रो समाजलाई निकै चेतাবनी दिएको देखिन्छ। यसरी सिद्धान्त र व्यवहारमा समान्यस्यता खोज्ने शर्मालाई सिद्धान्तको घेराभित्र सङ्कुचित राख्न नसकिने पनि बुझिन्छ।

साहित्यभन्दा समाज जेठो भए पनि यसलाई सत्मार्गमा हिँडाउनु साहित्यले आफ्नो धर्म ठानेको पाइन्छ। यस्ता धेरै उदाहरण उनले अङ्ग्रेजी साहित्यबाट प्रस्तुत गरेका छन्। समाजसुधारको काममा साहित्यको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको देखाउँदै 'साहित्यले मात्र समाजमा सद्दिवेक घुसाउनु सक्तछ' सो पनि व्याजोक्ति, व्यङ्ग्योक्तिपूर्ण लेखद्वारा^{१४} भनेको पाइन्छ। त्यस्तै समाजले साहित्यकारको व्यक्तित्वमा प्रभाव पार्दै साहित्य-सिर्जनातिर प्रोत्साहित गरेका अनेक उदाहरणहरू प्रस्तुत गरेको पाइन्छ।

'नेपाली साहित्यको प्रगति'^{१५} लेखमा उनले नेपालको नेपाली भाषी समाज र भारतको नेपाली भाषी समाजको तुलना गरेर खास नेपाली भाषी समाज नेपालमाभन्दा भारतमा पहिला खडा भएको तर्क पेश गरेको पाइन्छ। नेपाली साहित्यको प्रगतिकै निमित्त संस्कृत र अङ्ग्रेजी भाषाको प्रभाव प्रयोग कम र जातीय भावदृश्यादिको प्रयोग अधिक गरिनु पर्ने बारे सर्वप्रथम चर्चा र सुझाव उनकै कलमबाट दौडिएको भन्ने तथ्य पनि यस लेखद्वारा जान्न सकिन्छ।

सचेतावस्थामा यस्तो सुझाव भए पनि व्यावहारिक क्षेत्रमा साहित्यको रोक्न नसकिने प्रभावप्रति उदार पनि देखा परेका छन्। नेपाली कवितामा उहिले र अहिले 'लेखमा' प्रभावै प्रभावको प्रवाहबीचमा मौलिकता निर्माण गर्ने युग हो यो^{१६} भन्दै प्रभावित 'मौलिकता'-लाई नै मान्यता दिएको पाइन्छ। 'कदाचित बिर्सिएला'^{१७} इतिहास सम्बन्धी समीक्षात्मक लेखमा साहित्य र समाजमा व्याप्त अन्यायलाई औल्याउँदै 'न्याय सबैले पाउनुपर्छ' भनेर बिर्सिएका साहित्यकारहरूलाई न्याय दिलाउन खोजेको पाइन्छ। हुन पनि अन्यायमा परेको जीवन सदैव कुण्ठित हुँदछ, व्यक्तित्व त्यस्तै अविकसित हुन्छ र सिर्जनक्षमतामा समेत प्रभाव परेको हुन्छ। कसै-कसैमा मात्र सो अन्यायको प्रतिरोध गर्ने क्षमता हुन्छ - सबैमा होइन। ती निमुखाको पक्षमा बोल्दै न्याय दिलाउने उनको आँट यस्तो सन्दर्भमा सकारात्मक देखिन्छ। यसैको पूर्ण प्रभावकै फलस्वरूप कमल दीक्षितज्यूका एकपछि अर्का अनुसन्धानात्मक लेखहरू प्रकाशित हुन् भन्ने उनको

१३. दसगोर्खा, पृ. २३।

१४. दसगोर्खा पृ. २३।

१५. दसगोर्खा, पूर्ववत् पृ. ३४।

१६. दसगोर्खा, पूर्ववत् पृ. ८९।

१७. दसगोर्खा, पूर्ववत् पृ. ९५।

‘धारणालाई’ उच्च विचार भएको विशिष्ट काव्यको पाठकको बौद्धिक स्तर शक्तिलाई कुतकृत्याएर विचार गर्न बाध्य गराउँछन् भन्ने विचारलाई टेवा दिँदै साथै सामाजिकहरूले बौद्धिक व्यायम पनि गर्नुपर्छ भन्ने निष्कर्ष निस्केको पाइन्छ ।

साहित्य र साहित्यकार भएको समाजमा साहित्यिक पाठक हुन्छन् नै । शर्माले हाम्रो समाजमा पाठकहरूको विविध रुचि र तल्लो तहको संस्कारप्रति नाक चेप्राएको पनि पाइन्छ । ‘नेपाली साहित्य सागरमा डुबुल्की मार्ने पाठक यीमध्ये कोही छैनन्’^{१८} भनेर साहित्यप्रति बहुजनको उपेक्षाको उल्लेख गरेको पाइन्छ ।

लेखकले ‘किन’^{१९} लेख्छ वा लेख्नु छाड्छ’ भन्ने जटिल प्रश्नको यस्तो जवाब दिएको पाइन्छ ‘देश, काल, व्यक्ति र अवस्थानुकूल अनेकौँ उपयुक्त उत्तर हुन सक्छन् ।’ यसै सिलसिलामा समाज लेखकको सम्बन्धको चर्चा गर्दै स्पष्ट रूपमा उनले कर्तव्य र अधिकारको सीमा तोकेको पाइन्छ । ‘हाम्रो समाजमा लेखक फुक्का छन्, स्वतन्त्र छन्, बन्धनमा छैनन् । वाक्-स्वतन्त्रताको अर्थ बोल्नु पाउनु मात्र होइन, इच्छानुसार चूप लाग्नु पाउनु पनि हो’^{२०} भन्ने कथनबाट भारतको स्वतन्त्रताको छाप यी समालोचकमा परेको बुझिन्छ । यसरी नेपाली साहित्यकै मानसिक पृष्ठभूमि एउटा नेपालको राजतन्त्र र अर्को भारतको प्रजातन्त्रमा तयार भएको उल्लेख गर्दै दुवै देशका सामाजिक र राजनैतिक असमानतातिर औल्याएको पनि देखिन्छ ।

‘अभ्र’ महानन्द र धर्मराजमा देशप्रेम ‘लेखमा दुई कविका भाव, राजनैतिक, ऐतिहासिक, भौगोलिक ज्ञान र उदारताको तुलना गर्दै भारतीय नेपालीहरूको देशप्रेमको चर्चा उनीहरूबाट हुन सकेको सङ्केत दिएको पाइन्छ ।

यसरी उनी साहित्यले समाजको साँचो चित्रण गरेको छ वा छैन, त्यसको तथ्यपूर्ण खोजी गर्न पछि नहटेको देखिन्छन् । ‘साहित्य समाजको दर्पण हो’ तर साहित्यले समाजको जम्मै पाटाको दर्शन गराउन नसके पनि जतिको दर्शन सुलभ हुन्छ, त्यो यथार्थ र आदर्शको धरातलमा होस्, काल्पनिक भूलभूलैया मात्र नहोस् भन्ने उनको आग्रहमा सामाजिकहरूको, साहित्यकारहरूको नैतिक उत्तरदायित्व बोध गराउने आकाङ्क्षा पनि झल्केको पाइन्छ ।

(ग) साहित्यको भाव-पक्षको सन्दर्भमा

साहित्यलाई जीवनोन्मुख हुनुपर्छ भन्ने विचारमा शर्माले-साहित्यको भाव-पक्षमा सुदृढ विचार, आदर्श, कोमल, उच्च सुन्दर भावनाहरूको समावेश रहेको मन पराएको

१८. पूर्ववत्- नेपाली साहित्यको प्रगति-पृ. ४३ ।

१९. एक बिसाउनी, पूर्ववत्-पृ. ११५ ।

२०. एक बिसाउनी, पूर्ववत्-पृ. ११६ ।

बुझिन्छ । 'कवि' निबन्धमा पवित्र, सौन्दर्यविद्, कलाकार, प्रकृतिका गुरु, नम्र, स्निग्ध
व्यक्तिलाई मात्र कविको दर्जा दिएको पाइन्छ । उनको 'कविको धन' लेखमा पनि उच्च
श्रेष्ठ भाव नै कविको धन हुन् 'भन्दै' शैली पनि थप सम्पत्ति हो' भन्न बिर्सका छैनन् ।

रामकृष्ण शर्मा स्वयं अति भावुक व्यक्ति थिए भन्ने तथ्यलाई उनको बलिदान
काव्य र 'भावालु मेरो मन' कवितासङ्ग्रहले पुष्टि गर्छन् ।

समाजलाई शिक्षित तुल्याउन साहित्यले व्यङ्ग्योक्तिका सहयोग लिनु पर्छ भन्दै
हास्य-व्यङ्ग्यतिर पनि आफ्नो मत स्थापना गरेको पाइन्छ । असामान्यताको चेतनालाई
हास्यको मूल कारण मानेर सुधारवादी तर उपहासपूर्ण पेचिला लेखलाई साहित्यमा
स्थान दिएको पाइन्छ । 'मान्छेभित्र गडेर बसेको भावनाको विरोध सम्मुख हुन आएको
अनौठो प्रतीत हुने नवीन भावना या परिस्थिति नै हास्य-रसको मुख्य कारण हो'^{२१} भन्ने
उक्तिमा निबन्धकार देवकोटाको 'हास्य-रस त्यहाँ निक्लन्छ, जहाँ स्वाभाविक तथा
आदत रूप रङ्ग ढङ्गको अभावले विरोधको चैतन्यलाई कुत्कुत्याउँछ'^{२२} भन्ने भनाइको
सोझो प्रभाव परेको देख्न सकिन्छ । हास्य-व्यङ्ग्यबारे मतलाई आफ्नो 'टी टुटी टुवाइट'
लेखद्वारा व्यावहारिक ढङ्गले पुष्टि गरेको पनि पाइन्छ । यस लेखमा समालोचक
रामकृष्ण शर्माले भाव नभएको अर्थहीन (नन-सेन्सिकल) लेख्नेहरू यत्र-यत्र शब्द
थुपारी जाल बुन्नेहरूको डँडाल्नो मस्काइदिएका छन् ।^{२३} यति मात्र होइन उनले नेपाली
कविहरूलाई शिल्प र भावतिर पनि सजग रहने आह्वान गरेका हुन भन्न सकिन्छ ।

साहित्यको करुण रसको सन्दर्भमा बाल्यकालमा अभिमन्यु-वधले उनलाई द्रवित
तुल्याएको र पछि चाहिँ 'मुना-मदन' र 'गौरी' काव्यले रुवाएको सम्झना गरेको
पाइन्छ । 'करुण रसले मानिसलाई पगाल्ने दुई कारण अङ्ग्रेजी शब्दमा 'सिमपेथी' र
'इमपेथी'मा केन्द्रित वा आधारित रहेको'^{२४} बताएका छन् । 'सिमपेथी'-लाई सहानुभूतिभन्दा
तर्जुमा हुन्छ औ 'इमपेथी'-को अर्थ हुन्छ काल्पनिक स्तरमा आफू अर्काको व्यक्तित्वमा
पसी उसका अनुभूति आफूले अनुभव गर्नु'^{२५} 'बलिदान'-को पूर्वाद्धमा भावालुपन देखिन्छ
र उत्तरार्द्धमा त्यो सीमित बन्दै गएको भेटिन्छ भने 'भावालु मेरो मन'-का धेरै कविताहरूले

२१. अच्छा राई 'रसिक' सप्तकोशी, परिचायक, लेखक रामकृष्ण शर्मा (दार्जीलिङ सप्तकोशी
प्रकाशन, २०२८) पृ. ८ ।

२२. लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा-लक्ष्मी निबन्ध सङ्ग्रह (काठमाडौँ-साभा प्रकाशन, २०३८),
पृ. १९ ।

२३. प्यासीका समालोचना - जस योजन 'प्यासी' पूर्ववत् (प.) प्रकाशन-महानन्द पौड्याल ।

२४. 'भावालु मेरो मन-प्रवेशिका-पृ. ७, विकास प्रकाशन, कालिम्पोङ, प्रथम संस्करण
संवत् २०३० ।

२५. ऐजन ।

भाव-पक्षलाई उजिल्याएको पाइन्छ । 'दार्जीलिङ', 'शत्रु', 'डाक्टरसित' कविताहरूमा निश्चय गहिरा भाव-धारा पाउन सकिन्छ । 'गद्यलाई नै आफ्नो भावविकास गर्ने माध्यम बनाएको हुनाले र हृदय मथेरभन्दा मस्तिष्क जोतेर नै साहित्य सेवा गर्ने बानी परेकाले मैले लामा-लामा पद्य रचनातिर आफ्ना चित्त झुकाउन सकिनँ भन्ने उनको आत्म-समर्थनबाट भाव प्रकाशनको निमित्त मस्तिष्कको भर पर्दै पद्यभन्दा गद्य-विधालाई विशेष रुचाएको देखिन्छ । तापनि उनका दुई कविता-कृतिले उनलाई कोमल र भावुक व्यक्तिका रूपमा चिन्हाएकै हुन् भन्नुपर्दछ ।

निबन्धको क्षेत्रमा उनको 'प्यारो सपना' 'मूर्ति-पूजा' र सगरमाथामा तेन्जिङ कृतिहरूलाई उच्च, कोमल यथार्थ भावहरूको अभिव्यक्ति मान्न सकिन्छ ।

समालोचनाकै चर्चा गर्दा पनि भावलाई यथेष्ट महत्त्व दिएको पाइन्छ । मानव-जातिको बौद्धिक सादृश्यताको स्वीकृतिका निमित्त गरिएका समालोचना नै समालोचना हो ।^{२६} भनेको पाइन्छ साथै । मानव जातिको आवेग उत्पन्न गर्ने शक्ति नै समालोचनाको मूल हो भनेको पनि पाइन्छ । इन्द्रिय-प्राप्त विद्युत् रूपी शक्ति स्रोत मस्तिष्कमा पुग्नेबित्तिकै त्यो स्रोतको अनुवाद हुन्छ । त्यो स्रोतको अनुवाद हुनाको साथै त्यसको भाव निश्चित हुन्छ । इन्द्रिय प्राप्त विद्युत् रूपी प्रकृति मस्तिष्कमा निर्णय हुनु नै समालोचनाको जन्म हुनु हो ।^{२७} भनेर भावआवेगको मूलमा विवेचनालाई औल्याएको पाइन्छ । 'विश्वव्यथा'-सिद्धिचरण-मेरा दृष्टिकोण'-मा मानव-मनका उदासीनता र भावनाका हीरा कुदैंका आधारमा सिद्धिचरणलाई 'विश्वकवि'-को लहरमा राखेको पाइन्छ । अर्को शब्दमा भन्नु हो भने मस्तिष्कले छानबीन गरिवरि जुन निष्कर्ष निकाल्छ, त्यो विवेचनापूर्ण भाव नै जीवनमा मूल्यवान् हुन्छ भन्ने भाव व्यक्त गरेको पाइन्छ । यसरी उनले समाज, व्यक्ति र मानव-जीवनलाई सराबरी केलाएर नित्यस्थायी मूल्यवान् भावपक्षलाई सर्वोपरि स्थान दिएको पाइन्छ ।

(घ) साहित्यको रूप-पक्षको सन्दर्भमा

कला जीवनका लागि भन्ने निक्यौलमा पुगेका शर्मा साहित्यको रूपपक्षतिर पनि यथेष्ट सचेत रहेको पाइन्छ । 'भाव र शैली दुवै नै कविका धन हुन्' भनेर शैलीलाई पनि समान महत्त्व प्रदान गर्ने शर्माका नेपाली साहित्यमा प्रयुक्त विधि शैली, संरचना सङ्गठनको पर्याप्त अनुभव भएको बुझिन्छ । अझ पश्चिमी कृति र कृतिकारका शैली र रूपसित तुलना गर्दै हिन्दी भाषामा प्रयुक्त लिङ्ग र समस्या केलाएर उनबाट जुन तर्क प्रस्तुत भएको छ, त्यसले सोझै रूप-पक्षतिर इङ्गीत गरेको भन्न सकिन्छ ।

२६. सप्तशारदीय-पूर्ववत्-पृ. ३५ ।

२७. सप्तशारदीय-पूर्ववत्-पृ. ३४ ।

‘उनको बहुरूप कहाँ छ ? समीक्षात्मक लेखमा शैली र भाषाबारे उनको स्पष्ट धारणा यस्तो देखिन्छ ‘मेरा विचारमा हाम्रा ठूला-ठूला लेखकका माझमा यस्तो भाषागत पार्थक्य र वैषम्य कसैले औल्याएको छ जस्तो लाग्दैन । शैलीमा वैभिन्न्यता हुन्छ र लेखकको व्यक्तित्व झल्काउने र प्रतिबिम्बित गर्ने आर्सी जस्तो काम दिने शैलीले पृथकता र विविधता अपनाउँछ तर भाषाले भने अपनाउँदैन । शैलीका विषयमा लेखकहरू साह्रै संवेदनशील छन् । सचेत स्वतन्त्रताप्रेमी उनीहरू शैलीमाथि र लेखेको विषयमाथि हस्तक्षेप र प्रतिबन्ध कसैबाट पनि स्वीकार गर्दैनन् । तसर्थ शैली र विषय-वस्तुको कुरामा साहित्य बहुरूपी हुने कुरा त स्वयंसिद्ध छ । शैलीको परिवर्तन युगअनुसार भएको पनि देखिएको छ ।^{२८}

‘एक रूपता’-को सन्दर्भमा साहित्यकारका आ-आफना निजी शैली, शब्द चयनको आधारलाई नै ‘इन्टरनल एभिडेन्स’-का तत्त्व बताउँदै कसैको गद्यमा एक रूपता छ, एक रूपता आउन सक्छ’ भन्ने कुरामा असहमति जनाएको पाइन्छ ।^{२९} एक रूपता र बहुरूपताको परिभाषाबिना भाषामा त्यसको प्रवेशलाई स्वीकार नगरेरै सो अनावश्यक मतभेदलाई सटीक तर्कद्वारा टुङ्गो लाएको पनि भेटिन्छ ।

गीताका श्लोकमा रहेका लालित्य र अलङ्कार तिनका भाव-पक्ष, भाषा पक्ष, काव्य पक्षकै आडमा यसलाई एउटा उच्चतम खण्ड-काव्य, महाकाव्यको सत्व समन्वित काव्य^{३०} मान्दै ‘भाषा’, भावना अभिव्यक्ति सबै कुराको श्रेष्ठ प्रयोग भएको देख्न सक्ने शर्मा काव्यको रूपप्रति कतिका सजग रहेछन् सो बुझ्नै सकिन्छ । ‘यस्तो पनि’-को भूमिकामा कमल दीक्षितको निबन्धकारितामा पाइने ‘सौष्ठव, काव्यात्मक ‘औल्याउँदै’ उचित ठहराएको भन्दा मासाभर बेसी प्रशंसा गर्नु मेरो आलोचना धर्मानुकूल कुरो होइन भनेर’ निज भाव र विचारमा सन्तुलन राखेको पाइन्छ । ‘कविको भावसँग मात्र प्रेम होइन शब्दसँग पनि हुन्छ ।^{३१} भनेर शब्द-मोहको सन्दर्भमा क्लिष्ट शब्द-प्रयोगको समस्यालाई अन्य भारतीय भाषाकै समस्या बताएर नेपाली भाषाले संस्कृत शब्दकै प्रयोग गरेको उचित ठहराएका देखिन्छ । यहाँ ‘पाठक-लेखकबीचको मधुर सम्बन्ध कायम रहिरहोस् भन्ने उनको कामनाले अङ्ग्रेजबाजहरूलाई हल्का व्यङ्ग्य गरेको पनि देखिन्छ । ‘सत्यम्-शिवम्-सुन्दरम्’^{३२}का अनुमोदक शर्मा कलामा यी तीनको समावेशले

२८. रत्नश्री-१९, (२०३८), काठमाडौँ -पृ. ५४ ।

२९. भानु पूर्णाङ्क शालिग निर्माण समिति, गान्तोकका तत्त्वावधानमा भानु उधानमा रामकृष्ण शर्माद्वारा प्रस्तुत वक्तव्य-१३ जुलाई, १९८१ असार, (२०३८) ।

३०. गीता-महिमा, अप्रकाशित, सौन्दर्य- श्री नरबहादुर दाहाल, कालेबुङ

३१. ‘यस्तो पनि’-भूमिका, रामकृष्ण शर्मा २०१४ ।

३२. नेपाली साहित्यको प्रगति (नेपाल गद्य सङ्ग्रह-भाग ३ नेपाली भाषा प्रकाशनी समिति नेपाल-आश्विन-९, २०१९ ।

‘कथा उनले कम लेखेको पाइन्छ र रूपनारायण सिंह, अच्छा राई ‘रसिक’का कथालाई जीवनोपयोगी मानेर यिनले समाजमा जागृति ल्याउन सक्ने सम्भावना दर्साएको आधारमा यिनी मनोवैज्ञानिक, सामाजिक, राजनैतिक कथा-वस्तुका पक्षमा रहेको बुझिन्छ । उनकै कथामा भने दार्जीलिङको माथिल्लो श्रेणीका पठित समुदायको हुँदाहुँदै पनि राजा-रानी, ईसप नीति कथा, वीरताको काल्पनिक कथा अभिसम्म पाठकको मोह बसेको तथ्य उल्लेख गर्दै कल्पनाद्वारा भए पनि पाठकमा रोमाञ्च पैदा गर्न सक्नुलाई कथाको एक गुण मानेको पाइन्छ । ‘साधारण’ कुरालाई साहित्यिक विषय बनाएर त्यसलाई मीठो, रोचक र कलात्मक बनाउन कलाकारमा बढ्दै प्रतिभा चाहिन्छ^{३३} भन्दै उपन्यासकार कथाकारलाई कल्पना-शक्तिद्वारा पाठकमा साहित्यतर्फ रुचि बढाउने आग्रह गरेको पाइन्छ । कथा र उपन्यासमा यसरी ‘कल्पना र प्रतिभा’- को अनिवार्य उपस्थिति र यसको आकर्षक प्रयोग बारे बताएर यस विधाको स्वरूप र स्वभावको एउटा मानक स्थिर गरेको पाइन्छ ।

जीवनी विधाको सन्दर्भमा भने उनका समीक्षारूप प्रशंसाधर्मी मात्र नभएर दोष दर्शानोमुख पनि देखिन्छन् । विशेष गरी भानुभक्त आचार्यका विषयमा उनले उठाएको प्रश्न युक्तिसङ्गत देखिए पनि आक्रमण शैलीका कारणले प्रतिक्रियात्मक रहेको पाइन्छ । यस विधामा कलाकारको कलागत विशिष्टतासँगसँगै मानव-मूल्यतिरको उदार धारणासमेत चियाउन पुग्ने उनको सूक्ष्म दृष्टिलाई समालोचना विधाको एउटा चीर-स्थायी मापदण्ड मान्न सकिन्छ ।

रामकृष्ण शर्माले धक फुकाएर समीक्षात्मक कलम चलाएको अर्को विधा ‘नाटक’लाई लिन सकिन्छ । बालकृष्ण समलाई ‘नेपाली नाटकको स्वर्णिम युगको एक मात्र अभिनेता’^{३४} भन्दै आम-पाठकको मानसिक स्तर तथा रङ्गमञ्चको असुविधाको उल्लेख गरेको पाइन्छ । युनानी र शेक्सपीयरका नायकसित समका ‘प्रह्लाद’-को तुलना र विवेचना गर्दै यसलाई सुखान्त नाटक भनी तोक दिएको देख्दा साहित्यमा समेत निर्णायकको भूमिकाको छाप बसाएको बुझिन्छ ।

नाटकलाई उनले अनेक हस्तसिद्ध कला^{३५} मानेर यसको सफलताको श्रेय ती अनेकमा नै जान्छ भनेको पाइन्छ । यस लेखमा उनले नाटक-मञ्चनको व्यावहारिक पक्षलाई लिएर सुभावस्वरूप एउटा सिद्धान्त प्रस्तुत पारेको देखिन्छ । नाटकमा मनोवैज्ञानिक स्वाभाविक चरित्र परिवर्तन मन पराए तापनि ‘कलापूर्ण अभिव्यक्तिमा मात्र साहित्यिक गुण समावेश हुन्छ भनेको पाइन्छ ।’ शिथिल कथावस्तु, उपदेशात्मक लक्ष्य र कलाको

३३. एक बिसाउनी, पूर्ववत्-पृ. ४४ ।

३४. यवनिका पतन - रामकृष्ण शर्मा, रत्नश्री, पृ. ४८ अङ्क वर्ष ।

३५. दसगोर्खा, पूर्ववत् पृ. ६० ।

अभावलाई तिवारीज्यूका नाटकका प्रमुख दोष बताउँदै तिनमा सुधारको आवश्यकता देखाएको पाइन्छ । यस अन्य विधाको तुलनामा हाम्रो साहित्यको नाटकविधामा आइपरेका असुविधालाई ध्यानमा राख्दै तर बदल्दो समाज अनुरूप नाटकको प्रगति सन्तोषजनक नभएको, हुन नसकेको तथ्यमा प्रकाश पारेको देखिन्छ ।

उनको बहुचर्चित विधा हो समालोचना । सैद्धान्तिक र प्रायोगिक समालोचना दुवैतिर कलम चलाउने शर्माका समीक्षात्मक धारणामा पूर्व र पश्चिम दुवैको वास, पाउन सकिन्छ तापनि आफू उभिएको माटो अनुरूप साहित्यको सिर्जना रुचाउने उनमा परम्पराप्रति गहिरो स्नेह हुनाले उनका समालोचनात्मक कृतिमा मौलिकता झल्कन्छ । 'दर्शनशास्त्र, मनोविज्ञान, नीतिशास्त्र र सौन्दर्य विज्ञानसँग साहित्यको अविच्छेद्य सम्बन्ध हुनाले साहित्यको कुनै अङ्गको पूर्ण व्याख्या गर्न चाहेमा उपरोक्त शास्त्रहरूको नियमसिद्ध सिद्धान्तको सहाय स्वीकार गर्नु पर्छ । तथापि साहित्यको स्पष्टापष्ट, उत्कृष्टतानुत्कृष्टतालाई विवेचनाको पूर्ण प्रकाशमा ल्याई, तिनीहरूको आन्तरिक स्वभावको स्पष्टीकरण गरी, विभिन्न दृष्टिबाट कलाको कसीमा तिनीहरूको पारख गरी, प्राप्त भएको परिणामको नित्य स्थायी मूल्य निरूपण गर्नु नै साहित्यिक समालोचना हो^{३६} भन्ने उनको विचारबाट समीक्षा परामुखी विधा भएको र शाश्वत मूल्य-निरूपण नै यसको स्वभाव भएको बताएको पाइन्छ ।

लेखक र पाठकमाभ्र सौहार्द तथा सद्भावना ल्याउन समालोचकले मात्र सक्तछ । यसै आधारमा रामकृष्ण शर्माले साहित्यका गाँठी कुराहरू पाठक समक्ष पुऱ्याउन सकेको पाइन्छ । उनको समालोचना धर्ममा गुण-दोषको बराबर विवेचना हुनु नितान्त जरुरी देखिन्छ र उनको प्रयोगात्मक समालोचनामा न्याय र नीतिले प्रशस्त स्थान ओगटेको पनि पाइन्छ ।

तथ्यपूर्ण तर्क कुनै पनि समालोचनाको निम्ति वान्छनीय रहेको हुनाले शर्माका मनोवैज्ञानिक, व्यावहारिक र तथ्यपूर्ण तर्क अकाट्य रहेका पाइन्छन् । 'किन', आफ्नै लेखनीको परामर्श, 'गोर्खाली'^{३७} निबन्ध प्रबन्धमा यसका झलक पाइन्छन् ।

शर्माले समालोचनाको क्षेत्रमा विशिष्ट स्थान ओगट्न सक्नुको मूल कारण खोज्दा उनले समाजलाई, त्यसका क्रिया-प्रतिक्रियालाई बडो सूक्ष्म दृष्टिले नियालेको देखिन्छ र असत्य, अनैतिक, अन्यायलाई भर्त्सना गरेको भेटिन्छ । उनको तर्कमा बुद्धिमान् अधिवक्ता त बोल्छन् नै साथै न्यायाधीशको कठोर निर्णय पनि इङ्गित देखिन्छ । यस्ता आँटिला समालोचक अरू देखा परेका छैनन् र उनको यही वैशिष्ट्य नै समालोचनात्मक प्रकाश पुञ्ज भएर रहन सकेको हो भन्न सकिन्छ ।

३६. सप्त शारदीय -पृष्ठ ३८ ।

३७. एक बिसाउनी -पूर्ववत् ।

(ब) साहित्यिक गुण-स्तरको सम्बन्धमा

रामकृष्ण शर्माले साहित्यलाई राम्ररी चिनिसकेर मात्र यसो भनेको पाइन्छ साहित्यको उत्पत्ति जीवन ननिसासिओस् भनेर भएको हो, तर के यसको वृद्धि जीवनरक्षाकै निमित्त भइरहेछ अथवा कुनै अरू कुराको अभाव हटाउन ?^{३८} भनेर व्यङ्ग्य गरेको पनि बुझिन्छ । मानव जीवनमा साहित्यले हाम्रो सर्वश्रेष्ठ प्रयास, सर्वोच्च आदर्श, अभिलाषा र शोचनीय असफलताको परिचय दिन्छ । असफलताले हाम्रो पारिश्रमिक प्रयासको औदार्य र महानताको परिचय दिन्छ । हाम्रो निष्फल प्रयासले हाम्रो आत्माको विशालता जाहेर गर्छ भन्दै गुणको प्रायोगिक क्षमताको सन्दर्भमा जीवनमा अनुभवलाई विशिष्ट स्थान दिएको पाइन्छ । उनको यस धारणामा उनको आदर्शप्रति आस्था, परिश्रम र लगनशीलतामा विश्वास, आत्माको विशालताप्रति भुकाव भएको पाइन्छ जुन मानवीय मूल्यका सर्वोत्तम गुण हुन् । साहित्य यिनै गुणका कारणले अनुभवलाई वशीकरण गरी विकास गर्न 'सक्षम रहन्छ' भन्दै उनले साहित्यमा गुण स्तरलाई मान्यता दिए र आचार्य वामन र अभिनव गुप्तको चित्तवृत्ति वा 'कवि स्वभाव' समकक्ष उभिन पुग्छन् । यस दृष्टिबाट उनले गुणको आधार मानव-जीवन, मानव-समाजमा हुनु पर्ने औचित्यलाई ठहऱ्याएको पाइन्छ ।

गुणको सैद्धान्तिक विवेचनाको आधारमा विशेषतः नाटक विधालाई उनले केलाएको पाइन्छ । पाठक-दर्शक-स्रोताको मनोभावप्रति ध्यान राख्दै यसको गुण-दोषको सम्पूर्ण विवेचना गरेर मानव-मूल्यका आत्मधर्मी गुणलाई श्रेष्ठ मानेर रुचाएको र तिनकै अपेक्षा नाटक अन्य साहित्यविधामा भएको देख्न चाहेको बुझिन्छ । भावसितै शैलीलाई पनि कविको धन मान्ने शर्माले समालोचना शब्दको अर्थ कुनै वस्तुको दोष र गुणको तुल्य विचार गर्नु भन्ने निर्णय हुन्छ^{३९} भन्दै साहित्य जगत्मा आन्तरिक र बाह्य दुवै गुणलाई सर्वोपरि स्थान दिएको पाइन्छ ।

चौथो चरणका उनकै समालोचनात्मक कृतिमा भन्ने आत्म-संरक्षणको प्रवाहमा उनबाट उपरोक्त धर्मको उस्तो निर्वाह भेटिँदैन तापनि मानव-स्वभाव-अन्तर्गत उनको यस रचनालाई बुझ्नु पर्ने स्थिति देखा पर्छ ।

निष्कर्ष

जीवनमा अनुभवलाई सँगालेर, समेटेर राख्न सक्ने साहित्यका विभिन्न विधामा तुल्य दृष्टि पुऱ्याएर औचित्यपूर्ण समीक्षा प्रस्तुत गर्न सक्ने रामकृष्ण शर्मालाई अत्यन्त प्रतिभाशाली समालोचकको रूपमा उभ्याएको पाइन्छ । त्यसैकारण उनीबाट स्थापित

३८. सप्त शारदीय -पृष्ठ २६ ।

३९. सप्त शारदीय -पृष्ठ ३२ ।

समालोचनाको मानस्तर आजसम्म यथावत् कायम पाइन्छ । विशेष गरी जीवन मूल्यलाई अक्षुण्ण राख्ने दिशातिर उनको दिशानिर्देशलाई सजिलै बिर्सन सकिँदैन र तथ्यपूर्ण तर्कद्वारा मनन-शून्य हाम्रो समाजमा चिन्तन गराउने उनको प्रवृत्ति प्रशंसनीय देखिन्छ । साहित्यका विभिन्न विधालाई स्पर्श गरे तापनि समालोचनामा मूर्धन्य भएका रामकृष्ण शर्माको समालोचकीय गुण बारे यस्तो भनेको पाइन्छ तत्त्वाभिवेशी समर्थ र निष्पक्ष समालोचक हो । यसमा निर्माणपरक र प्रेरणादाय गुण-ग्राही कला हुन्छ । यो जिज्ञासु, अध्ययनशील, दूधको दूध पानीको पानी छुट्ट्याउने सिप भएको समालोचक हो । कृतिको आधारमा गुण-दोष पारख गर्नु नै तत्त्वामि विवेशीको वैशिष्ट्य हो । रामकृष्ण शर्मा यसै श्रेणीका समालोचक थिए ।^{४०}

(समकालीन नेपाली समालोचनाबाट)

४०. रामकृष्ण शर्मा-स्मृति अङ्क, आकाशवीप, सं. महानन्द पौड्याल, समालोचक रामकृष्ण शर्मा - डा. डिल्लीराम तिमसिना, पृष्ठ १६, अगस्त १९८७ ।